

Тимур Короткий, к. ю. н.

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ОХОРОНИ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА: СТАРІ ПРОБЛЕМИ ТА НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ

Tymur Korotkyi, PhD in Law

National University «Odesa Law Academy», Ukraine

INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY IN THE PROTECTION OF THE MARINE ENVIRONMENT: OLD PROBLEMS AND NEW TRENDS

The problem of international legal responsibility for pollution of the marine environment, damage to the environment or, more broadly, the failure of the international obligations for protection of the marine environment is a part of the general problem of international legal responsibility of states. International Maritime Law contains special instruments on responsibility for marine pollution. The interaction of international maritime law and international environmental law mediates unique legal regime of international responsibility for marine pollution.

Questions of international legal responsibility for failure of the international obligations to protect the marine environment are discussed. Theoretical aspects of international legal responsibility, its grounds and procedure for implementation are investigated. The provisions of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 1982 on State responsibility by default to protect the marine environment are analyzed.

Key words: international responsibility, marine environment protection, international obligations, the United Nations Convention on the Law of the Sea of 1982.

Проблема міжнародно-правової відповідальності за забруднення морського середовища, за шкоду навколишнього природного середовища або, в більш широкому плані, за невиконання міжнародних зобов'язань з охорони морського середовища – частина загальної проблеми міжнародно-правової відповідальності держав. Адже, як зазначає В. Г. Буткевич, міжнародно-правова відповідальність не має галузевого поділу, вона є єдиним цільним інститутом. Разом з тим можуть бути різні режими міжнародної відповідальності¹. Слід зазначити, що право міжнародно-правової відповідальності – самостійна галузь міжнародного права, норми якої посідають найважливіше місце у механізмі функціонування міжнародного права².

Але саме у рамках міжнародного морського права містяться спеціальні інструменти щодо відповідальності за забруднення морського середовища, коли як міжнародне право навколишнього середовища має більш загальні норми та приписи щодо відповідальності за порушення зобов'язань з охорони Світового океану як невід'ємного компонента глобальної екосистеми.

Так, одним із основних елементів захисту навколишнього середовища є принцип забруднювач платить, який було вперше сформульовано у 1972 році Радою Організації економічного співробітництва та розвитку. Іншими словами, принцип забруднювач платить отримав значну юридичну силу та зайняв місце «головного принципу міжнародного права навколишнього середовища». Принцип 22 Стокгольмської декларації 1972 року закріпив положення про те, що «Держави повинні співпрацювати для подальшого розвитку міжнародного права щодо відповідальності та компенсації для постраждалих від забруднення та іншої шкоди, завданої навколишньому середовищу діяльністю певної держави в межах її юрисдикції або контролю».

Відповідальність держав за невиконання зобов'язань по Конвенції ООН з морського права 1982 р.³ та інших міжнародних договорів у галузі охорони морського середовища може наставати

¹ Буткевич, В.Г. (2002). Міжнародно-правова відповідальність. *Міжнародне право. Основи теорії*: підручник. Київ: Либідь, 463.

² Лукашук, І.І. (2004). *Право міжнародної відповідальності*. Москва: Волтерс Клувер, 2, 5.

³ *Конвенції ООН з морського права 1982 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.*
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_057>.

відповідно до правил про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, кодифікованих у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Згідно з п. 1 ст. 235 Конвенції 1982 р., на держави покладається виконання їхніх міжнародних зобов'язань щодо захисту і збереження морського середовища. Вони несуть відповідальність відповідно до **міжнародного права** (виділено нами, Т.К.).

Тому саме взаємодія цих трьох галузей міжнародного права опосередковує унікальний правовий режим міжнародної відповідальності за забруднення морського середовища.

1. Міжнародно-правову відповідальність як правову категорію можна умовно поділити на три типи відповідальності. Як зазначає Л. В. Сперанська, такий розподіл зручний з точки зору юридичного аналізу проблеми відповідальності і цілком відповідає реаліям, що склалися в міжнародно-правових відносинах держав¹. І. І. Лукашук звертає увагу на те, що в ході роботи Комісії міжнародного права ООН склалося два поняття відповідальності, що належать до двох її типів (видів). До першого належить відповідальність за міжнародні протиправні діяння. До другого – відповідальність за шкідливі наслідки дій, не заборонені міжнародним правом². Перший тип відповідальності знайшов широке підтвердження у доктрині та міжнародно-правовій практиці. Про це свідчать і Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

Другий тип відповідальності – відповідальність за шкідливі наслідки дій, не заборонені міжнародним правом³ (відповідальність за правомірну діяльність, або відповідальність за ризик).

В англійській практиці для позначення міжнародної відповідальності використовують два терміни – «responsibility» і «liability»⁴. Згідно зі сформованою концепцією, яка знайшла визнання і у міжнародній практиці, відповідальність (responsibility) полягає у матеріальній відповідальності (liability) держави за свої протиправні дії⁵. Так, згідно зі ст. 235 Конвенції 1982 р., «держави повинні співпрацювати ... у подальшому розвитку міжнародного права, зокрема, що стосується відповідальності (responsibility) та матеріальної відповідальності (liability) для визначення розміру збитків та відшкодування...». Так, відповідно до ст. 235 Конвенції 1982 року, «держави повинні співпрацювати ... в подальшому розвитку міжнародного права, зокрема, це відноситься до відповідальності (responsibility) і матеріальної відповідальності (liability) для визначення розміру збитку і відшкодування ...». Таким чином, мова йде про два типи відповідальності, що знаходять відображення у кодифікації норм про міжнародну відповідальність.

Проте тільки на основі негативної відповідальності неможливо виникнення і реалізація охоронних відносин, які складають поняття міжнародно-правової відповідальності держав у традиційному розумінні цієї категорії. Не виділяючи як окремий тип (вид) міжнародної відповідальності позитивну відповідальність, І. І. Лукашук зазначає, що нині зростаюче значення набуває позитивна відповідальність, тобто відповідальність за досягнення поставленої правом мети⁶. Тим паче, що міжнародне право багате на документи, які широко використовують саме це поняття. Наприклад, у Конвенції 1982 р. та інших міжнародних угодах у більшості випадків відсутні положення про конкретні види відповідальності держав, і в основному йдеться саме про позитивну відповідальність. На наш погляд, і в сенсі позитивної відповідальності сформульована ст. 192 Конвенції 1982 р. «Держави зобов'язані захищати і зберігати морське середовище»; на держави покладається виконання їхніх міжнародних зобов'язань щодо захисту і збереження морського

¹ Сперанская, Л.В. (1984). *Международно-правовая ответственность государств за загрязнение Мирового океана (некоторые теоретические аспекты)*. Москва: Наука, 9.

² Лукашук, И.И. (2004). *Право международной ответственности*. Москва: Волтерс Клувер, 22.

³ Лукашук, И.И. (2004). *Право международной ответственности*. Москва: Волтерс Клувер, 22.

⁴ З цього приводу О. В. Задорожній та М. О. Медведева пишуть, що у юридичній літературі розрізняються два види/рівні міжнародно-правової відповідальності держав: відповідальність за порушення обов'язку згідно з нормами міжнародного права (англ. – responsibility) і відповідальність за шкідливі наслідки неправомірних дій, які спричинили матеріальні збитки (англ. – liability). Деякі автори вважають, що у першому випадку мова йде про позитивну відповідальність, а в другому – про негативну. Необхідно, однак, зазначити, що в англійській доктрині не існує єдиної думки з приводу сутності понять responsibility і liability. Пізні автори застосовують ці терміни по-різному. Див.: Задорожній, О.В. (2010). *Відповідальність у міжнародному праві навколишнього середовища. Міжнародне право навколишнього середовища*. Київ: Видав. дім «Промені», 187.

⁵ Див.: Лукашук, И.И. (2004). *Право международной ответственности*. Москва: Волтерс Клувер, 22; Anzilotti, D. (1906). *Responsabilité internationale des Etats... RGDIP, vol. 8, 1-2*.

⁶ Лукашук, И.И. (2004). *Право международной ответственности*. Москва: Волтерс Клувер, 12.

середовища (п. 1 ст. 235 Конвенції 1982 р.). Характеризуючи положення ст. 192, К. Хакапаа вказує, що ця основоположна норма відображає головне завдання – закласти основи режиму загальної боротьби із забрудненням: всі держави, незалежно від розміру їх території, географічного положення або особливих національних інтересів, повинні нести відповідальність за запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища¹. У цій цитаті, на наш погляд, мова йде саме про позитивну відповідальність.

Безперечно, позитивна відповідальність радше філософсько-юридична категорія, яка виявляється насамперед у належній поведінці держав і досягненні відповідного результату (наприклад, виробленні нових норм)². Не можна не погодитися з думкою В. А. Василенка про те, що позитивна відповідальність логічно проявляється в утвердженні в міжнародному праві негативної відповідальності³.

Таким чином, при розгляді проблематики відповідальності у міжнародному праві за забруднення морського середовища необхідно керуватися комплексним підходом, розглядаючи як єдину систему, включаючи позитивну відповідальність, різні режими та інститути відповідальності, що забезпечують єдину мету – захист і збереження морського середовища.

2. Починаючи з кінця 60-х і на протязі 70-х рр. ХХ століття, внаслідок як постійного посиленого навколишнього середовища взагалі, так і окремих випадків катастрофічного забруднення морського середовища, міжнародна правова система почала реагувати на проблему забруднення морського середовища в рамках двох режимів: міжнародного права навколишнього середовища та міжнародного морського права. Катастрофа танкера «Торрі Каньйон», яка сталася у березні 1967 р., продемонструвала можливий розмір завданої шкоди,⁴ та актуалізувала питання щодо відповідальності та відшкодування за завдані збитки. Варто зазначити, що як міжнародне право навколишнього середовища та міжнародне морське право містять концепції, що встановлюють механізми відповідальності та компенсації.

Проблема відповідальності в міжнародному праві навколишнього середовища досить широко досліджувалася. Варто відмітити роботи: В. М. Абдрашитова та В. М. Гузенко⁵, Дж. Абі-Саад (G. Abi-Saab)⁶, Б. Ш. Белалової⁷, Д. С. Бокланд⁸, О. Воробйової⁹, Б. Грефрез (B. Graefrath)¹⁰, П. М. Дюпюї (P.-M. Dupuy)¹¹, М. С. Малєїна¹², О. А. Прошина¹³.

Значна кількість робіт присвячена проблемам відповідальності за заподіяння шкоди

¹ Хакапаа, К., Маковский, А.Л. (ред. и со вступ. ст.) (1986). *Загрязнение морской среды и международное право*. Москва: Прогресс, 9.

² Сперанская, Л.В. (1983). *Проблема позитивной ответственности и охрана морской среды*.

Деятельность государств в Мир. океане: Международно-правовые аспекты. Москва, 89-102.

³ Василенко, В.А. (1976). *Ответственность государства за международные правонарушения*. Київ: Вища школа, 34.

⁴ Tatiana Polunina *Doctrine of State Responsibility in the Law of Inter-state Marine Pollution Damage* (2012). <<http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=2701786&fileOId=2701788>>.

⁵ Абдрашитов, В.М., Гузенко, В.Н. (2004). Концептуальные положения международной ответственности государств за причинение вреда окружающей среде. *Материалы научной сессии, вып. 3: Право*. Волгоград, 41-44.

⁶ Abi-Saab, G. (1999). The Uses of Article 19. *EJIL*, 2.

⁷ Белалова, Б.Ш. (2000). К вопросу о кодификации норм международно-правовой ответственности государств. *Вестник МГУ. Серия 11: Право*, 4, 34-45.

⁸ Бокланд, Д.С. (2004). Ответственность за экологический ущерб, причиненный правомерной деятельностью. *Международное право – International Law*, 4 (20), 47-97.

⁹ Воробьева, Е. (2006). К вопросу о кодификации права международной ответственности: Проект статей об ответственности международных организаций. *Журнал международного права и международных отношений*, 3, 54-65.

¹⁰ Graefrath, B. (1996). Complicity in the Law of International Responsibility. *Revue belge de droit international*, vol. 29.

¹¹ Dupuy, P.-M. (1980). International Law of State Responsibility: Revolution or Evolution? *Mich. JIL*, 1. Of Transfrontier Pollution. In: *Trend in Environmental Policy and Law (JUC No Environmental Policy and Law Paper)*, 15, 364.

¹² Малєїн, Н.С. (1994). Современные проблемы юридической ответственности. *Государство и право*, 6.

¹³ Прошина, Е.А. (2006). *Международно-правовая ответственность государств*: диссертация ... кандидата юридических наук: 12.00.10. Москва.

навколишньому середовищу: В. М. Абдрашитов і В. М. Гузенко¹, А. Е. Бойл², П.-М. Дюпюї (P.-M. Dupuy)³, О. В. Задорожний та М. О. Медведєва⁴, В. М. Строчук⁵, О. С. Тимошенко⁶.

Менш активно аналізувалися питання, пов'язані з міжнародно-правовою відповідальністю за заподіяння шкоди навколишньому середовищу в процесі використання Світового океану: С. В. Виноградов⁷, М. А. Гицу⁸, Л. В. Сперанська⁹, В. П. Кириленко¹⁰.

Оскільки в рамках спеціального дослідження відсутня можливість самостійного аналізу загальних теоретичних і практичних питань міжнародно-правової відповідальності, ми будемо ґрунтуватися на доктринальних положеннях, праць, що стали класичними, В. А. Василенка¹¹ та І. І. Лукашука¹² і сучасних тенденціях кодифікації норм про міжнародно-правову відповідальність держави.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз правових засад міжнародної відповідальності держав, що виникають у разі невиконання зобов'язань з охорони морського середовища.

Слід зазначити міжгалузевий характер проблематики відповідальності у міжнародному праві за забруднення морського середовища, яка знаходиться в сфері регулятивного впливу трьох галузей міжнародного права: права міжнародної відповідальності, міжнародного права навколишнього середовища, міжнародного морського права, з безсумнівним впливом міжнародного приватного права. Цей зв'язок підкреслює Чень Чжу Чень (Chen-Ju Chen), вказуючи, що *із метою ефективної реалізації стандартів права навколишнього середовища, а особливо тих, що стосуються боротьби із забрудненням морського середовища, було запроваджено механізм відповідальності та компенсації завданої шкоди шляхом прийняття важливих міжнародних документів, а зокрема Принципу 13 Декларації Ріо 1992 року та Принципу 22 Стокгольмської декларації 1972 року.*

¹ Абдрашитов, В.М., Гузенко, В.Н. (2004). Концептуальные положения международной ответственности государств за причинение вреда окружающей среде. *Материалы научной сессии, вып. 3: Право. Волгоград*, 41-44.

² Бойл, А.Э. (1992). Ответственность государства и обязанность охраны окружающей среды. *СЕМП, 1989-90-91*. Санкт-Петербург: СКФ «Россия-Нева», 216-220.

³ Dupuy, P.-M. (1980). International Liability of Transfrontier Pollution. In: *Trend in Environmental Policy and Law (JUC No Environmental Policy and Law Paper)*, 15, 364.

⁴ Задорожний, О.В., Медведєва, М.О. (2010). *Відповідальність у міжнародному праві навколишнього середовища. Міжнародне право навколишнього середовища*. Київ: Видав. дім «Промінь», 187-212.

⁵ Строчук, В.М. (2004). Понятие трансграничного ущерба окружающей среде в международном праве. *Московский журнал международного права*, 1, 114-128; Строчук, В. (2003). Обязательства государств по предотвращению трансграничного ущерба в международном праве. *Белорусский журнал международного права*. <http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=899&Itemid=143>.

⁶ Тимошенко, А.С. (1992). Международная ответственность за ущерб окружающей среде. Верещетин, В.С., Виноградов, С.В., Даниленко, Г.М. (1992). *Курс международного права: в 7 т. Москва: Наука. Т. 5: Отрасли международного права*, 323-330.

⁷ Виноградов, С.В. (1979). Некоторые аспекты ответственности государств в области охраны окружающей среды. *Международ. право на службе мира*. Москва: ИГПАН, 116-125; Виноградов, С.В. (1990). Международная ответственность за загрязнение морской среды. *Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды*. Москва: Наука, 192-209.

⁸ Гицу, М.А. (1978). Проблема международной ответственности государств в области охраны морской среды. *Советское государство и право*, 9, 76-80; Гицу, М.А. (1980). Ущерб как основание международной ответственности в свете проекта новой Конвенции по морскому праву. *Материалы VII общ. собр. 1978 г.* Москва, 96-101.

⁹ Сперанская, Л.В. (1983). Проблема позитивной ответственности и охрана морской среды. *Деятельность государств в Мир. океане: международно-правовые аспекты*. Москва, 89-102; Сперанская, Л.В. (1984). *Международно-правовая ответственность государств за загрязнение Мирового океана*. Москва: Наука.

¹⁰ Кириленко, В.П. (1980). Международно-правовая ответственность государств за загрязнение Мирового океана военными кораблями. *Морской транспорт. Сер.: Морское право и практика: науч.-техн. рефератив. сб.*, 78 (328), 7-14.

¹¹ Василенко, В.А. (1976). *Ответственность государства за международные правонарушения*. Киев: Вища школа.

¹² Лукашук, И.И. (2004). *Право международной ответственности*. Москва: Волтерс Клувер.

Конвенція ООН з морського права об'єднала та запровадила засоби Міжнародної морської організації, які також становлять механізм відповідальності та компенсації.¹

Значущість проблеми конструювання механізму міжнародної відповідальності у міжнародному праві охорони морського середовища визначається тим, що жоден режим попередження екологічної шкоди сам по собі не може забезпечити охорону навколишнього середовища без добре розроблених заходів відповідальності².

3. Відповідальність держави настає внаслідок порушення своїх зобов'язань з міжнародного права. Міжнародна відповідальність за шкоду навколишньому середовищу, що регулюється «вторинними» нормами міжнародного права, має свою специфіку, зумовлену як особливостями тих зобов'язань, які встановлені «первинними» нормами, договірними або звичайними, так і характером шкідливих наслідків, що настають у результаті порушення цих зобов'язань³. Тому необхідний як аналіз первинних, порушення яких тягне за собою відповідальність держави, так і вторинних норм, що регламентують міжнародно-правову відповідальність.

Фактичною підставою міжнародно-правової відповідальності держав є міжнародне правопорушення. Усі міжнародні правопорушення можна поділити на ординарні міжнародні правопорушення, серйозні міжнародні правопорушення і найбільш тяжкі міжнародні злочини, які, у свою чергу, класифікуються так: злочини проти миру, воєнні злочини і злочини проти людства. Міжнародно-протиправне діяння держави має місце, коли певна поведінка здійснюється державою і є порушенням міжнародно-правового зобов'язання цієї держави⁴.

Л. В. Сперанська вказує, що не кожне діяння держави може розглядатися як підстава його відповідальності, але лише таке діяння, яке порушує припис норм, тобто порушує зобов'язання, взяті на себе державою і відповідно порушує права іншої або інших держав, а в деяких випадках – порушує права всіх держав⁵.

До відповідальності за договірним правом можна притягнути лише ті держави, які взяли на себе певні зобов'язання. На думку М.-Л. Ларссон (M.-L. Larsson), Договірне право виділяє п'ять методів правового регулювання відповідальності. По-перше, закріплення відповідальності у тексті договору, який держави зобов'язані виконувати відповідно до принципу добросовісного виконання взятих на себе зобов'язань. Відповідно до іншого методу, слід не торкатись питання відповідальності у тексті договору або ж навіть закріпити відсутність відповідальності держав у тексті договору. Третій метод пропонує розділити відповідальність між приватними особами та державами, відповідно до цього підходу приватні особи несуть пряму (повну) відповідальність, а держави – часткову. Четвертим методом є обов'язок держав, які ратифікували угоду, прийняти національне законодавство, яким буде передбачена відповідальність за конкретні правопорушення. Таким чином відповідальність держав зменшується на користь приватних осіб. Прикладом реалізації цього методу слугує ст. 235 Конвенції 1982 р. П'ятим методом є перехід до відповідальності приватного сектору, який функціонує на світовому ринку, зокрема це стосується питання забруднення нафтою. Прикладом реалізації цього методу слугує Кодекс поведінки 1990.⁶

Негативною рисою сучасних міжнародних природоохоронних угод є те, що вони передбачають можливість різних відхилень і винятків із загального правила, містять деякі абстрактні й нечіткі формулювання, особливо ті, які стосуються визначення шкоди, у зв'язку з чим

¹ Chen-Ju Chen The Liability and Compensation Mechanism under International Marine Environmental Law. <<https://www.law.berkeley.edu/files/Chen-final.pdf>>

² Верещетин, В.С., Виноградов, С.В., Даниленко, Г.М. (1992). *Курс международного права*: в 7 т. Москва: Наука. Т. 5: *Отрасли международного права*, 325.

³ Умовний розподіл міжнародно-правових норм на «первинні» і «вторинні» був прийнятий Комісією міжнародного права ООН при дослідженні питання про відповідальність держав. Див.: Ago, R. (1970). Second report on the state responsibility. *Yb. Intern. Law Commiss*, vol. 2, 177-197.

⁴ Лукашук, И.И. (2004). Ответственность государств за международно-противоправные деяния. *Право международной ответственности*. Москва: Волтерс Клувер, 381-393.

⁵ Сперанская, Л.В. (1984). *Международно-правовая ответственность государств за загрязнение Мирового океана*. Москва: Наука, 52.

⁶ Larsson, Marie-Louise (1999). *The Law of Environmental Damage: Liability and Reparation*. Martinus Nijhoff Publishers, 169-171. <<https://books.google.com.ua/books?id=NHxwtVy9MKMC&pg=PA170&lpg=PA170&dq=state+liability+the+marine+environment&source=bl&ots=4Fy5xNnilh&sig=4-tQpo7GnHy9dhBHDdnwz8M6B64&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKewj0rMmOvuzNAhWJCCwKHZHIAuw4ChDoAQglMAI#v=onepage&q=state%20liability%20the%20marine%20environment&f=false>>

встановити «порушення міжнародно-правового зобов'язання» держави є досить складним завданням¹. Не є винятком угоди в сфері охорони морського середовища.

4. Тому є важливим встановлення юридичних підстав відповідальності держав, визначення їх природи та змісту. У зв'язку з цим В. А. Василенко зазначає: «...під юридичними підставами відповідальності держави за міжнародні правопорушення слід розуміти всю сукупність юридично обов'язкових приписів міжнародно-правових актів, на основі яких певний варіант поведінки держави кваліфікується як міжнародне правопорушення. У таких актах містяться явно виражені або припускаються заборони, що дають підставу характеризувати той чи інший спосіб дії як протиправний. Сукупність передбачуваних або припустимих міжнародно-правовим актом ознак міжнародного правопорушення являє собою модель можливої протиправної поведінки держави, від конструкції якої багато в чому буде залежати характер регулятивно-охоронних правових відносин, що виникають при здійсненні суб'єктом діянь, заборонених приписами даного акту»².

Л. В. Сперанська під юридичними підставами відповідальності держав за міжнародні правопорушення розуміє всю сукупність юридично обов'язкових приписів міжнародно-правових актів та основних принципів міжнародного права, на основі яких певний варіант поведінки держави кваліфікується, як міжнародне правопорушення³.

В. А. Василенко, як і деякі інші вчені, значно розширює коло джерел юридичних підстав відповідальності держави, підкреслюючи, що вони не збігаються з колом джерел міжнародного права у їх традиційному розумінні. Так, до кола джерел юридичних підстав відповідальності В. А. Василенко зараховує три основні групи міжнародно-правових актів: перша група – міжнародний договір і міжнародний звичай; друга група – рішення міжнародних судів і міжнародних (міжурядових) організацій, що мають обов'язкову силу; третя група – окремі односторонні міжнародно-правові акти держав. Л. В. Сперанська включає в коло джерел юридичних підстав відповідальності основні принципи міжнародного права⁴.

Основні принципи (основні засади) міжнародного права, писав Р. Л. Бобров, – критерій законності всіх інших норм, що виробляються у сфері міжнародних відносин⁵. Що стосується міжнародного права охорони морського середовища, то принцип охорони морського середовища є тим критерієм законності, який повинні мати на увазі всі держави при виробленні всіх інших норм, до якої б сфери діяльності у Світовому океані не належали б ці норми⁶. І, відповідно, діяльність держав, що суперечить цьому принципу, повинна розглядатися як протиправна, незалежно від участі тієї чи іншої держави у відповідній угоді.

Міжнародно-правова відповідальність, яка відповідає англomовному терміну «responsibility», тісно пов'язана з концепцією належної обачності (англ. – due diligence), суть якої полягає в тому, що держава повинна проявляти «старанність», тобто вживати всіх необхідних заходів для попередження забруднення навколишнього середовища в результаті будь-якої діяльності, що здійснюється під її юрисдикцією або контролем⁷. Таким чином, держава не несучи відповідальності за протиправну діяльність фізичних або юридичних осіб, зобов'язана вжити організаційно-правових заходів для забезпечення належного контролю за такою діяльністю, попередження та припинення протиправних дій, покарання винних тощо. Порушення такого зобов'язання і призведе до міжнародно-правової відповідальності. Відповідно до преамбули Конвенції про запобігання забруднення моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 р., держави, визнаючи, що згідно зі

¹ Див.: Верещетин, В.С., Виноградов, С.В., Даниленко, Г.М. (1992). *Курс международного права*: в 7 т. Москва: Наука. Т. 5: *Отрасли международного права*, 326-327; Задорожній, О.В., Медведєва, М.О. (ред.) (2010). *Відповідальність у міжнародному праві навколишнього середовища. Міжнародне право навколишнього середовища*. Київ: Видав. дім «Промені», 192.

² Василенко, В.А. (1976). *Ответственность государства за международные правонарушения*. Киев: Вища школа, 80.

³ Сперанская, Л.В. (1984). *Международно-правовая ответственность государств за загрязнение Мирового океана*. Москва: Наука, 58-59.

⁴ Сперанская, Л.В. (1984). *Международно-правовая ответственность государств за загрязнение Мирового океана*. Москва: Наука, 58-59.

⁵ Див.: Бобров, Р.Л. (1962). *Современное международное право: Объективные предпосылки и социальное назначение*. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 77.

⁶ Детальніше див.: Сперанская, Л.В. (1978). *Международно-правовая охрана морской*. Москва: Наука, \ 157.

⁷ Виноградов, С.В. (1987). *Международное право и охрана атмосферы*. Москва: Наука, 149.

Статутом ООН і принципам міжнародного права... несуть відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність, що здійснюється у рамках їх юрисдикції або контролю, не завдавала шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів, що знаходяться за межами дії національної юрисдикції.

Універсальні конвенції у сфері охорони морського середовища містять або повну заборону, наприклад, на захоронення певних речовин, або встановлюють обмеження на використання, перевезення і т. д. тих чи інших речовин, які можуть становити для морського середовища небезпеку в плані його забруднення. Положення цих конвенцій також є критерієм правомірної поведінки держав. Будь-яке порушення їхніх вимог повинне розглядатися як підстава відповідальності держави-порушника¹.

Так, вимоги МАРПОЛ 73/78 повинні розглядатися як критерії в оцінці поведінки держав, якими необхідно керуватися при вирішенні питань про протиправність того чи іншого діяння і відповідно при постановці питання про відповідальність держави-учасниці Конвенції і порушення її зобов'язань по Конвенції. Але, оскільки міжнародні стандарти, що містяться в положеннях Конвенції, випливають із загального принципу охорони морського середовища, вони повинні дотримуватися всіма державами².

Такі ж критерії правомірності поведінки держав у цій сфері містяться і в регіональних конвенціях.

5. Існування принципу міжнародної відповідальності за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу, в даний час не викликає сумнівів, підтверджується міжнародною практикою, в тому числі рішеннями міжнародних судів і арбітражів³.

Загальні підстави міжнародно-правової відповідальності держав (responsibility) в екологічній сфері передбачено в документах як юридично обов'язкових, так і рекомендаційних⁴. В аналогічних джерелах знайшов закріплення принцип міжнародної відповідальності за шкоду, заподіяну морському середовищу. Наприклад, у ст. 194 Конвенції 1982 р., преамбулах Конвенції про запобігання забруднення моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 р., МАРПОЛ 73/78, Міжнародної конвенції по забезпеченню готовності у випадку забруднення нафтою, боротьбі з ним та співробітництва 1990 р., п. 2 ст. V Конвенції про захист Чорного моря від забруднення 1992 р.

На думку К. Хакапаа, зі ст. 194 Конвенції 1982 р. випливає, що держава несе відповідальність за транскордонне забруднення, викликане приватною діяльністю, здійснюваною під її юрисдикцією або контролем, незалежно від того, проявило воно «належну турботу» про запобігання таких наслідків чи ні.

Як зазначає О. С. Тимошенко, незважаючи на загальне визнання існування принципу міжнародної відповідальності за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу, реалізувати його складно. Сьогодні відсутній єдиний універсальний акт, який би врегулював міжнародно-правову відповідальність держав за шкоду навколишньому середовищу⁵. В основному прийняті документи, присвячені екологічним зобов'язанням держав, а не відповідальності як такої.

Про значимість проблеми в міжнародному праві свідчить те, що з 1978 р. Комісія міжнародного права ООН працює в напрямі «Міжнародна відповідальність за шкідливі наслідки дій, не заборонених міжнародним правом», з метою проведення кодифікації відповідних норм, оскільки Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння такого аспекту не передбачав. У 1997 р. Комісія вирішила поділити цю тему на дві: спочатку підготувати проект статей про попередження транскордонної шкоди від небезпечних видів діяльності, а потім почати

¹ Сперанская, Л.В. (1984). *Международно-правовая ответственность государств за загрязнение Мирового океана*. Москва: Наука, 56.

² Сперанская, Л.В. (1984). *Международно-правовая ответственность государств за загрязнение Мирового океана*. Москва: Наука, 56.

³ Верещетин, В.С., Виноградов, С.В., Даниленко, Г.М. (1992). Курс международного права: в 7 т. Москва: Наука. Т. 5: *Отрасли международного права*, 323-324.

⁴ Див.: Задорожній, О.В., Медведєва, М.О. (ред.) (2010). Відповідальність у міжнародному праві навколишнього середовища. *Міжнародне право навколишнього середовища*. Київ: Видав. дім «Промінь», 188.

⁵ Задорожній, О.В., Медведєва, М.О. (ред.) (2010). Відповідальність у міжнародному праві навколишнього середовища. *Міжнародне право навколишнього середовища*. Київ: Видав. дім «Промінь», 187.

роботу над проектом статей про розподіл збитків у разі транскордонної шкоди, заподіяної внаслідок небезпечних видів діяльності. Обидва варіанти були остаточно завершені у 2001 і 2006 рр.¹

Відповідальність за шкоду навколишньому середовищу, в тому числі за забруднення морського середовища, реалізується відповідно до принципів і норм, які належать до всього інституту міжнародної відповідальності держав². Інститут міжнародно-правової відповідальності держав заснований на нормах звичаєвого права. Не є винятком і питання відповідальності держав за шкоду, завдану навколишньому середовищу. Загальні питання міжнародно-правової відповідальності держав регламентуються Статтями про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

Джерело сучасного принципу відповідальності держав за шкоду навколишньому середовищу – міжнародний звичай, згідно з яким держави повинні утримуватися від дій, що можуть спричинити шкоду за межами їх юрисдикції³. У міжнародній судовій практиці цей принцип уперше було сформульовано у рішенні арбітражного трибуналу у справі про плавильний завод у Трейлі 1941 р., де зазначалося: «...жодна держава не має права використовувати чи дозволяти використовувати свою територію таким чином, щоб це могло завдати шкоди задимленням майну або особам на своїй території чи на території іншої держави у тому випадку, якщо таке забруднення спричинить серйозні наслідки, а збиток буде встановлено за допомогою явних і переконливих доказів»⁴.

Міжнародний Суд ООН підтвердив існування загального обов'язку держави не дозволяти використовувати свою територію всупереч правам інших держав у рішенні у справі про протоку Корфу 1949 р., а також визнав наявність цього обов'язку як частини міжнародного права навколишнього середовища в Консультативному висновку про законність застосування або загрози застосування ядерної зброї 1996 р.

б. Велика частина природоохоронних договорів, особливо багатосторонніх, не містять положень, що регулюють відповідальність. Коли договір включає відповідні положення, вони формулюються у найзагальнішій формі, як правило у вигляді відсилання до майбутніх угод про процедуру відшкодування збитків. Наприклад, Конвенція про охорону середовища Середземного моря 1976 р. містить статтю «Матеріальна відповідальність і компенсація», яка встановлює лише зобов'язання держави співпрацювати у розробці «процедур для визначення матеріальної відповідальності і компенсації за шкоду від забруднення морського середовища внаслідок порушення положень даної Конвенції та відповідних протоколів»⁵. Конвенція 1982 р. містить загальне положення щодо відповідальності у ст. 235, п. 3 якої передбачає, що держави «співробітничать у здійсненні діючого міжнародного права і в подальшому розвитку міжнародного права, що стосується відповідальності, для оцінки та відшкодування збитків або врегулювання пов'язаних з цим спорів, а також, коли доречно, в розробці критеріїв та процедур виплати належного відшкодування, таких, як обов'язкове страхування або компенсаційні фонди». Відповідно до п. 1 ст. XVI «Зобов'язання і відповідальність» Конвенції про захист Чорного моря від забруднення 1992 р., договірні Сторони несуть відповідальність за виконання своїх міжнародних зобов'язань із захисту і збереження морського середовища Чорного моря.

Розглядаючи питання відповідальності держав за міжнародним правом навколишнього середовища, слід також пам'ятати про обов'язок попередити шкоду, якій міститься у Міжнародній конвенції про рятування 1989 р., відповідно до положень якої держави-учасниці зобов'язалися запобігати завданню шкоди навколишньому середовищу⁶.

¹ Задорожній, О.В., Медведєва, М.О. (ред.) (2010). Відповідальність у міжнародному праві навколишнього середовища. *Міжнародне право навколишнього середовища*. Київ: Видав. дім «Промінь», 205.

² Виноградов, С.В. (1990). *Международная ответственность за загрязнение морской среды. Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды*. Москва: Наука, 192.

³ Верещетин, В.С., Виноградов, С.В., Даниленко, Г.М. (1992). *Курс международного права*: в 7 т. Москва: Наука. Т. 5: *Отрасли международного права*, 325.

⁴ *Trial Smelter (United States v. Canada)*, 16 April 1938 and 11 March 1941.

⁵ *Selected multilateral treaties in the field of the environment* (1983). Nairobi, 450. Цит. по: Верещетин, В.С., Виноградов, С.В., Даниленко, Г.М. (1992). *Курс международного права*: в 7 т. Москва: Наука. Т. 5: *Отрасли международного права*, 325.

⁶ Axel Luttenberger *Coastal States Responsibility with regard to places of refuge for ships in distress*. <https://bib.irb.hr/datoteka/357325.scan0001_3.pdf>

7. Питання про відповідальність держав за шкоду навколишньому середовищу – частина більш широкої проблеми міжнародної відповідальності за правопорушення, яка знаходилася на розгляді Комісії міжнародного права ООН у період роботи III Конференції ООН з морського права (1973–1982 рр.). Тому в ході дискусій у Третньому комітеті III Конференції ООН з морського права було вирішено, що майбутня конвенція в силу свого широкого характеру не повинна містити детальні положення, які в майбутньому повинні бути включені в спеціальну міжнародну конвенцію¹. Дж. Тімагеніс, аналізуючи стосовно проблеми відповідальності держав за забруднення морського середовища роботу III Конференції ООН з морського права, різні проекти і розроблені в той час тексти статей з морського права, зазначив суттєвий розвиток відповідних принципів в процесі роботи конференції. Разом з тим, на його думку, вони все ще мають значною мірою загальний характер і тому потребують ретельної подальшої розробки².

References:

1. Abi-Saab, G. (1999). The Uses of Article 19. *EJIL*, 2 [in English].
2. Ago, R. (1970). Second report on the state responsibility. *Yb. Intern. Law Commiss*, vol. 2, 177-197 [in English].
3. Anzilotti, D. (1906). Responsabilité internationale des Etats... [International responsibility of States]. *RGDIP*, vol. 8, 1-2 [in French].
4. Axel Luttenberger Coastal States Responsibility with regard to places of refuge for ships in distress. <https://bib.irb.hr/datoteka/357325.scan0001_3.pdf> [in English].
5. Chen-Ju Chen The Liability and Compensation Mechanism under International Marine Environmental Law. <<https://www.law.berkeley.edu/files/Chen-final.pdf>> [in English].
6. Dupuy, P.-M. (1980). International Law of State Responsibility: Revolution or Evolution? *Mich. JIL*, 1. Of Transfrontier Pollution. In: *Trend in Environmental Policy and Law (JUC No Environmental Policy and Law Paper)*, 15, 364 [in English].
7. Graefrath, B. (1996). Complicity in the Law of International Responsibility. *Revue belge de droit international*, vol. 29 [in English].
8. Larsson, Marie-Louise (1999). *The Law of Environmental Damage: Liability and Reparation*. Martinus Nijhoff Publishers, 169-171
<<https://books.google.com.ua/books?id=NHxwtVy9MKMC&pg=PA170&lpg=PA170&dq=state+liability+the+marine+environment&source=bl&ots=4Fy5xNnilh&sig=4-tQpo7GnHy9dhBHDdnwz8M6B64&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwj0rMmOvuzNAhWJCCwKHZHIaUw4ChDoAQgIMAI#v=onepage&q=state%20liability%20the%20marine%20environment&f=false>> [in English].
9. *Selected multilateral treaties in the field of the environment* (1983). Nairobi [in English].
10. Tatiana Polunina Doctrine of State Responsibility in the Law of Inter-state Marine Pollution Damage (2012). <<http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOid=2701786&fileOid=2701788>> [in English].
11. Timagenis, G. (1980). *International control of marine pollution*. New York [in English].
12. *Trial Smelter (United States v. Canada)*, 16 April 1938 and 11 March 1941 [in English].
13. Abdrashitov, V.M., Guzenko, V.N. (2004). Konceptual'nye polozhenija mezhdunarodnoj otvetstvennosti gosudarstv za prichinenie vreda okruzhajushhej srede [Conceptual provisions of the international responsibility of States for environmental damage]. *Materialy nauchnoj sessii, vyp. 3: Pravo* [Materials of the scientific session, issue. 3: Law]. Volgograd, 41-44 [in Russian].
14. Belalova, B.Sh. (2000). K voprosu o kodifikacii norm mezhdunarodno-pravovoj otvetstvennosti gosudarstv [On the issue of codification of international law of State responsibility]. *Vestnik MGU. Serija 11: Pravo* [Herald of MSU. ser. 11: Law], 4, 34-45 [in Russian].
15. Bobrov, R.L. (1962). *Sovremennoe mezhdunarodnoe pravo: Obektivnye predposylki i social'noe naznachenie* [Modern international law: The objective prerequisites and social purpose]. Leningrad: Izd-vo LGU [in Russian].
16. Bojl, A.Je. (1992). Otvetstvennost' gosudarstva i objazannost' ohrany okruzhajushhej sredi. SEMP, 1989–90–91 [State responsibility and duty to protect the environment]. Saint-Petersburgh: SKF «Rossija-Neva» [in Russian].
17. Bokland, D.S. (2004). Otvetstvennost' za jekologicheskij ushherb, prichinennyj pravomernoju dejatel'nost'ju [Responsibility for environmental damage caused by lawful activities]. *Mezhdunarodnoe pravo – International Law [International Law]*, 4 (20), 47-97 [in Russian].
18. Butkevych, V.H. (2002). *Mizhnarodno-pravova vidpovidal'nist'*. *Mizhnarodne pravo. Osnovy teorii: pidruchnyk* [International legal responsibility. International law. Basic theory: a textbook]. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
19. Vasilenko, V.A. (1976). *Otvetstvennost' gosudarstva za mezhdunarodnye pravonarushenija* [State responsibility for international offenses]. Kyiv: Vishha shkola [in Russian].

¹ *Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды* (1990). Москва: Наука, 197.

² Timagenis, G. (1980). *International control of marine pollution*. New York, 65.

20. Vereshhetin, V.S., Vinogradov, S.V., Danilenko, G.M. (1992). Kurs mezhdunarodnogo prava: v 7 t. [Course in International law: in 7 vol.]. *Moscow: Nauka. T. 5: Otrastli mezhdunarodnogo prava* [Vol. 5. Branches of international law]. [in Russian].
21. Vinogradov, S.V. (1979). *Nekotorye aspekty otvetstvennosti gosudarstv v oblasti ohrany okruzhajushhej sredy. Mezhdunar. pravo na sluzhbe mira* [Some aspects of state responsibility in the field of environmental protection. Intern. Law on the service of peace]. *Moscow: IGPAN* [in Russian].
22. Vinogradov, S.V. (1987). *Mezhdunarodnoe pravo i ohrana atmosfery* [International law and protection of the atmosphere]. *Moscow: Nauka* [in Russian].
23. Vinogradov, S.V. (1990). *Mezhdunarodnaja otvetstvennost' za zagrjaznenie morskoy sredy. Mirovoj okean i mezhdunarodnoe pravo: Zashhita i sohranenie morskoy sredy* [International liability for pollution of the marine environment. Oceans and International Law: Protection and preservation of the marine environment]. *Moscow: Nauka* [in Russian].
24. Vorob'eva, E. (2006). K voprosu o kodifikacii prava mezhdunarodnoj otvetstvennosti: Proekt stajej ob otvetstvennosti mezhdunarodnyh organizacij [On the issue of codification of the law of international responsibility: The draft articles on responsibility of international organizations]. *Zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnyh otnoshenij* [Journal of International Law and International Relations], 3, 54-65 [in Russian].
25. Gicu, M.A. (1978). *Problema mezhdunarodnoj otvetstvennosti gosudarstv v oblasti ohrany morskoy sredy*. [The problem of international responsibility of States to protect the marine environment.] *Sovetskoe gosudarstvo i pravo* [Soviet State and Law], 9, 76-80 [in Russian].
26. Gicu, M.A. (1980). *Ushherb kak osnovanie mezhdunarodnoj otvetstvennosti v svete proekta novoj Konvencii po morskomu pravu*. Materialy VII obshh. sobr. 1978 g. [Damage as a basis of international responsibility in the light of the new draft Convention on the law of Sea. Materials VII of 1978 gen. conv]. *Moscow* [in Russian].
27. Zadorozhnij, O.V., Medvedieva, M.O. (2010). *Vidpovidal'nist' u mizhnarodnomu pravi navkolyshn'oho seredovyscha. Mizhnarodne pravo navkolyshn'oho seredovyscha* [Responsibility in International Environmental Law. International Environmental Law]. Kyiv: Vydav. dim «Promeni» [in Ukrainian].
28. Kirilenko, V.P. (1980). *Mezhdunarodno-pravovaja otvetstvennost' gosudarstv za zagrjaznenie Mirovogo okeana voennymi korabljami* [International legal responsibility of States for pollution of the oceans by warships]. *Morskoy transport. Ser.: Morskoe pravo i praktika: nauch.-tehn. Referativ* [Sea transport. Ser.: Maritime Law and Practice: scientific and engineering refereed journal]., 78 (328), 7-14 [in Russian].
29. Konventsii OON z morskoho prava 1982 r. [UN Convention on the Law of the Sea 1982]. *The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_057> [in Ukrainian].
30. Lukashuk, I.I. (2004). *Pravo mezhdunarodnoj otvetstvennosti* [The law of international responsibility]. *Moscow: Volters Kluver* [in Russian].
31. Malein, N.S. (1994). *Sovremennye problemy juridicheskoy otvetstvennosti* [Modern problems of legal responsibility]. *Gosudarstvo i pravo* [State and law], 6 [in Russian].
32. *Mirovoj okean i mezhdunarodnoe pravo: Zashhita i sohranenie morskoy sredy* [The world ocean and International Law: Protection and preservation of the marine environment] (1990). *Moscow: Nauka* [in Russian].
33. Proshina, E.A. (2006). *Mezhdunarodno-pravovaja otvetstvennost' gosudarstv* [The international legal responsibility of States]: dissertacija ... kandidata juridicheskikh nauk: 12.00.10 [Thesis for PhD degree in law]. *Moscow* [in Russian].
34. Speranskaja, L.V. (1978). *Mezhdunarodno-pravovaja ohrana morskoy sredy* [International legal protection of the marine environment]. *Moscow: Nauka* [in Russian].
35. Speranskaja, L.V. (1983). *Problema pozitivnoj otvetstvennosti i ohrana morskoy sredy. Dejatel'nost' gosudarstv v Mir. okeane: Mezhdunarodno-pravovye aspekty* [The problem of positive responsibility and protection of the marine environment. Activities of States in the the World Ocean: International Legal Aspects]. *Moscow* [in Russian].
36. Speranskaja, L.V. (1984). *Mezhdunarodno-pravovaja otvetstvennost' gosudarstv za zagrjaznenie Mirovogo okeana* [The international legal responsibility of States for the pollution of the World Ocean]. *Moscow: Nauka* [in Russian].
37. Strochuk, V. (2003). *Objazatel'stva gosudarstv po predotvrashheniju transgranichnogo ushherba v mezhdunarodnom prave* [The obligations of States to prevent transboundary damage in international law]. *Belorusskij zhurnal mezhdunarodnogo prava* [Belorusskij zhurnal mezhdunarodnogo prava]. <http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=899&Itemid=143> [in Russian].
38. Strochuk, V.M. (2004). *Ponjatie transgranichnogo ushherba okruzhajushhej srede v mezhdunarodnom prave* [The concept of transboundary harm to the environment in international law]. *Moskovskij zhurnal mezhdunarodnogo prava* [Moscow Journal of International Law], 1, 114-128 [in Russian].
39. Timoshenko, A.S. (1992). *Mezhdunarodnaja otvetstvennost' za ushherb okruzhajushhej srede* [International responsibility for environmental damage]. Vereshhetin, V.S., Vinogradov, S.V., Danilenko, G.M. (1992). Kurs mezhdunarodnogo prava: v 7 t. [Course in International law: in 7 vol.]. *Moscow: Nauka. T. 5: Otrastli mezhdunarodnogo prava* [Vol. 5. Branches of international law]. [in Russian].
40. Hakapaa, K., Makovskij, A.L. (red. i so vstup. st.) (1986). *Zagrjaznenie morskoy sredy i mezhdunarodnoe pravo* [Marine pollution and international law]. *Moscow: Progress* [in Russian].